

Михайло Судієнко – меценат та дослідник

Історія благодійності на теренах Чернігово-Сіверщини нерозривно пов'язана з постаттю Михайла Йосиповича Судієнка – любителя старовини, археографа, дослідника-аматора українського минулого, видавця та громадського діяча.

М. Судієнко народився у 1803 р. (за іншими даними – у 1802 р.)¹. Про його походження достовірно невідомо, але вже у 1804 р. він був усиновлений представником старовинного козацько-старшинського роду таємним радником Й. Судієнком². 21 червня 1804 р. хлопцю було надане дворянство з дозволом прийняти фамільний герб і прізвище Судієнків та з правом наслідування маєтностей. Йосип Судієнко, окрім служби у поштовому відомстві, керував майновими справами князя О. Безбородька, від якого за вірну службу отримав чимало маєтностей³. Відтак М. Судієнко потрапив до заможної родини, в традиціях якої була благодійність.

Його дід, новгород-сіверський сотник С. Судієнко, у XVIII ст. надав гроші на виготовлення іконостасу Миколаївської церкви. Коштом батька у 1801 р. споруджений іконостас у Воскресенській церкві⁴, а у 1814 р. Й. Судієнко пожертвував 90 тисяч карбованців на облаштування пансіону при Чернігівській чоловічій гімназії⁵. Надані ним у 1808 р. 100 тисяч карбованців на облаштування церкви та пам'ятника на честь Полтавської битви були покладені у банк і у 1875 р. зросли до 200 тисяч. На них у 1895 р. відновлена Свято-Сампсоніївська церква та споруджений пам'ятник на братській могилі поблизу Полтави⁶. Цікаво, що у 1820-х рр. М. Судієнко клопотався перед малоросійським генерал-губернатором М. Рєпніним про навчання на ці кошти дітей з Чернігівської та Полтавської губерній у Полтавському кадетському корпусі. Згідно з його пропозицією вони мали йменуватися “вихованцями таємного радника Й. Судієнка”. Напевне, таке застосування батьківських коштів М. Судієнко вважав більш доречним для вшанування його пам'яті.

Після смерті батька та його брата, статського радника І. Судієнка, М. Судієнко успадкував усі родові маєтності. В його маєтках, розташованих у Новгород-Сіверському, Стародубському, Конотопському і Глухівському повітах Чернігівської губернії та Трубчевському повіті Орловської губернії, мешкали майже 3 тисячі душ залежних селян, а річний прибуток становив понад 125 тисяч карбованців⁷.

Життєвий шлях М. Судієнка докладно простежив О. Федірко⁸. Зазначимо лише, що після навчання у 1811–1824 рр. у Пажеському корпусі він впродовж п'яти років перебував на військовій службі та пройшов шлях від корнета до штаб-ротмістра. За участь у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. був нагороджений орденом св. Анни III ступеня та медаллю. У січні 1829 р. М. Судієнко вийшов у відставку і невдовзі повернувся в Україну. Восени 1829 р. він одружився з Надією Миклашевською, представницею ще одного старовинного козацько-старшинського роду, батько якої М. Миклашевський цікавився українською минувиною⁹. Відтоді М. Судієнко цілковито присвятив себе колекціонуванню пам'яток старовини, археографічному опрацюванню та популяризації історичних джерел, а також громадській та благодійній діяльності.

У 1835–1837 та 1838–1841 рр. він обіймав посаду Новгород-Сіверського повітового предводителя дворянства, водночас був попечителем Новгород-Сіверської та Чернігівської гімназій, причому його коштом утримувалися діти з незаможних родин. Крім того, М. Судієнко виділив 30 тисяч карбованців на облаштування пансіону при Чернігівській

гімназії, заснував при пансіоні бібліотеку, неодноразово жертвував кошти на поповнення гімназичної бібліотеки й передав до неї 578 томів з власної книгозбірні¹⁰. Після переїзду в 1840-х рр. до Києва М. Судієнко став почесним попечителем Білоцерківської гімназії. Відомо, що він брав активну участь у житті ввірених його турботам навчальних закладів. Так, М. Судієнко вступився за вчителя історії і статистики Новгород-Сіверської гімназії М. Єрофєєва, якому через принциповість та непоступливість загрожувало переведення до повітового училища¹¹.

Високий соціальний статус М. Судієнка, освіченість, зацікавленість історією та громадська діяльність сприяли розширенню кола знайомств. З-поміж його друзів були урядовці, літератори, історики та краєзнавці – Д. Бібіков, М. Максимович, Г. Галаган, М. Самчевський, та інші. Зокрема, теплі приятельські стосунки пов'язували М. Судієнка з О. Пушкіним. Ймовірно, вони познайомилися у 1829 р. у Санкт-Петербурзі. Відтоді М. Судієнко неодноразово надавав поету фінансову допомогу. Три листи, надіслані йому О. Пушкіним впродовж 1830–1832 рр., М. Судієнко оприлюднив на сторінках “Русского архива” у 1859 р.¹²

Дослідники припускають факт знайомства М. Судієнка з Т. Шевченком, надто з огляду на спільну роботу в Київській тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. Зокрема, до колекції малюнків Т. Шевченка, виконаних за її дорученням на Волині, було додано записку М. Судієнка про отримання дозволу від генерал-губернатора Д. Бібікова на виготовлення з них літографій¹³.

Ще у 1844 р. М. Судієнка, котрий “давно уже был известен как ревностный собиратель исторических материалов”, було обрано почесним членом Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів¹⁴. Саме тоді він ініціював перегляд справ архіву Чернігівського губернського правління й здійснив цю роботу разом із Ф. Кітченком та Д. Грембецьким¹⁵. Щоправда, О. Лазаревський, аналізуючи долю архіву Генеральної військової канцелярії, який зберігався в архіві Чернігівського губернського правління, не схвалював методу роботи Д. Грембецького, котрий виносив цілі пакунки справ і передавав їх М. Судієнку. Згодом М. Судієнко передав частину цих документів до Київського центрального архіву¹⁶.

У 1848–1857 рр. М. Судієнко перебував на посаді голови Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Крім виконання адміністративних функцій та координації роботи її членів, М. Судієнко особисто займався вивченням архівних фондів та археографічним опрацюванням виявлених джерел. Так, у 1852 – на початку 1853 рр. він переглянув документацію військово-похідної канцелярії П. Румянцева і справи по управлінню Малоросією, виявлені ним раніше в архіві Чернігівського губернського правління. Допомагав М. Судієнку спеціально відряджений капітан генерального штабу П. Сакович, який на підставі опрацьованих документів підготував “Исторический обзор деятельности графа Румянцева-Задунайского и его сотрудников: князя Прозоровского, Суворова и Бринка с 1775 по 1780 г.”¹⁷

У 1852–1854 рр. М. Судієнко опрацьовував джерела військово-історичного характеру кінця XVIII – першої третини XIX ст., виявлені в архіві у м. Дубно. Згодом ці справи були передані до департаменту Генерального штабу¹⁸.

З ініціативи М. Судієнка Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів у 1850 р. розпочала концентрувати архіви скасованих на той час органів міського самоврядування. Слід відзначити, що в особі генерал-губернатора Д. Бібікова ініціативи М. Судієнка знаходили розуміння й підтримку. Згодом, у 1867 р., дослідник з повагою характеризував його як “человека государственного”¹⁹. За поданням М. Судієнка Д. Бібіков у 1850 р. виклопотав дозвіл на заснування при Київському університеті Центрального архіву, в якому мали зберігатися усі виявлені документи. Про важливість цієї справи М. Судієнко

писав М. Максимовичу 4 травня 1850 р.: “...это единственное средство сохранить драгоценнейшие материалы для истории юго-западной России, потому что без гродских книг нет возможности разработать историю здешнего края”²⁰. На початку 1850-х рр. за сприяння Д. Бібікова члени Комісії отримали доступ для роботи в архівах польських магнатів – Сангушків, Потоцьких та ін.

В роки головування М. Судієнка активізувалася едиційна діяльність Комісії. Зокрема, у 1849 р. було видано “Жизнь князя А. Курбского в Литве и на Волыни” у двох томах, у 1848–1855 рр. – літопис С. Величка у трьох томах, у 1853 р. – літопис Г. Грабянки, у 1852 р. – третій том серії “Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов”, що містив джерела з історії України XVI – середини XVII ст. Крім того, було розпочато збирання та опрацювання матеріалів до четвертого (останнього) тому “Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов”, який вийшов друком у 1859 р.²¹

У середині 1840-х рр. члени Комісії вели роботу по виданню джерел з історії Берестейської унії. У 1849 р. була розроблена програма першого тому видання, запланованого на 1850 р. Втім, зволікання з редагуванням та публікація частини вже опрацьованих джерел Петербурзькою археографічною комісією в “Актах, относящихся к истории Западной России” звели нанівець цей проект²². Не побачило світ і ще одне видання, запропоноване М. Судієнком, – збірник джерел з історії Лівобережної України від середини XVII ст. – до гетьманування Д. Апостола, наданих архівом міністерства іноземних справ у Москві. Впродовж 1851–1854 рр. Комісія опрацювала понад 600 актових джерел 1624–1688 рр. та 1703–1705 рр., серед яких – документація Малоросійського приказу, офіційне листування І. Мазепи тощо. Проте відмова керуючого московським архівом М. Оболенського надати оригінали для остаточного звірення текстів (ймовірно, з цензурних побоювань) та нестача коштів змусили припинити роботу над виданням²³. Крім того, у 1852 р. готувалася публікація “актов, изображающих эпоху самозванцев”, але за невідомих причин цей проект також не був реалізований²⁴.

Про те, наскільки щиро М. Судієнко вболівав за стан справ у Комісії, свідчать його листи М. Максимовичу, в яких він неодноразово скаржився на обставини, що заважали роботі. Насамперед йшлося про нестачу фахівців, котрі могли б опрацювати значний масив матеріалів, що надходив до Комісії, та цензуру²⁵. Про своє ставлення до останньої він, зокрема, зазначив у листі від 26 березня 1854 р.: “Беда с ценсурюю, или, лучше сказать, с ценсорами, которые не понимают, что от них требует правительство и, не имея в голове разсудку, марают с плеча – таков у нас господин Мацкевич ... Но что делать – мозжечок не восчечок – на рынок не пойдет да не купит”²⁶.

Намагаючись прискорити видання цінних джерел з історії України, які повсякчас надходили до Комісії з урядових установ та від приватних осіб, але не увійшли до її едиційних планів на найближчі роки, М. Судієнко у жовтні 1850 р. запропонував друкувати їх власним коштом. Члени Комісії погодилися, визнавши, що це “может лишь содействовать скорейшему и удобнейшему достижению ее собственных целей”²⁷. Відтак, у 1851 р. М. Судієнко видав працю відомого краєзнавця О. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание”²⁸. Пам’ятка, впорядкована впродовж 1784–1786 рр., містить інформацію з соціально-економічного розвитку та адміністративного устрою Північного Лівобережжя останньої чверті XVIII ст. та насичена відомостями з історії краю. З її появою слушно пов’язують “початок систематичного вивчення минулого Чернігівщини”²⁹. Втім, до середини XIX ст. з огляду на обмежену кількість списків вона було відома досить вузькому колу любителів старовини. Зокрема, при студіюванні історії України з рукописом О. Шафонського працювали О. Рігельман, М. Марков, Д. Бантиш-Каменський³⁰. Тож його видання М. Судієнком спричинило сплеск інтересу громадськості

як до української минувшини взагалі, так і до історії Чернігово-Сіверщини зокрема. Так, на початку ХХ ст. М. Бережков з приводу видання книги “Черниговского наместничества топографическое описание” М. Судієнком зазначав: “...и после 1851 г. и даже до настоящего времени ... книга Шафонского не кажется вполне устаревшей ... она доселе читается с интересом, доселе сохраняет свою долю научного значения”³¹.

До М. Судієнка праця О. Шафонського потрапила від сина автора, Г. Шафонського. Нині цей список разом з багатьма іншими рукописами з колекції М. Судієнка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського³². Рукопис, що складається з двох частин, містить маргіналії члена Київського цензурного комітету, професора Київського університету св. Володимира О. Федотова-Чеховського від 24 березня та 15 травня 1850 р. про дозвіл на видання.

Ймовірно, саме Г. Шафонський передав М. Судієнку й мапи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва, виготовлені повітовими землемірами для “Черниговского наместничества топографического описания”. До карт були додані “табелі” із зазначенням чисельності представників різних станів у містах та повітах Лівобережної України. На початку ХХ ст. їх виявив у зібранні М. Судієнка у Новгороді-Сіверському та оприлюднив О. Русов³³.

У 1853–1855 рр. коштом М. Судієнка було видано 2 томи “Материалов для отечественной истории” – зібрання джерел з історії України доби Гетьманщини, виявлених в архіві Чернігівського губернського правління³⁴. У передмові дослідник чітко схарактеризував принципи археографічного опрацювання джерел, які загалом відповідають сучасному популярному методу передачі текстів кирилических документів ХVІІІ ст. Так, він пояснював різне написання одного й того слова розмаїттям діалектизмів на українських землях. “Мы не отважились посягнуть ... на рукопись, тем более, что смысл речи от такого строгого следования подлиннику ничего не теряет, а при произвольном исправлении потеря была бы значительна для истории народного говора”, – зазначив М. Судієнко³⁵. Про високий як на той час рівень видання свідчать й укладені покажчики та словник “невразумительных” слів. Цікаво, що цензором, котрий допустив видання до друку, був згаданий Д. Мацкевич³⁶.

Оприлюднені дослідником в “Материалах для отечественной истории” джерела мали резонанс серед української інтелігенції, небайдужої до вітчизняної історії. Зокрема, рецензію на видання підготував О. Лазаревський, а опублікований М. Судієнком опис маєтностей Д. Апостола став навіть предметом дискусії між М. Максимовичем та П. Кулішем³⁷.

Дослідник планував продовжити видання “Материалов” й активно добирав джерела. В листі М. Максимовичу від 6 травня 1857 р. він зазначив, що третій том міститиме привілеї Чернігову на магдебурзьке право, актові джерела з історії Переяслава, Кременчука та інших міст, а також документацію щодо індуктного збору від часів Б. Хмельницького. Для поповнення матеріалів М. Судієнко збирався скористатися архівом О. Марковича – сусіда по маєткю Очкіне³⁸. Втім, погіршення стану здоров’я та робота у Комітеті для складання положення про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян завадили реалізації цього задуму.

У 1857 р. М. Судієнко залишив роботу в Комісії “по болезненному состоянию”³⁹. Відтоді починається нетривалий, але не менш активний етап його життя, коли на перший план виходить громадська діяльність. Від Новгород-Сіверського повіту він увійшов до складу Чернігівського губернського комітету для складання положення про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян, який діяв у липні 1858 р. – лютому 1859 р. Питання викупу селянських садиб у поміщиків було основним серед тих, що розглядалися на засіданнях Комітету. Заслугує на увагу позиція М. Судієнка з цього приводу. Він виступав

за надання селянам права спадкового користування садибою з прилеглою до неї землею шляхом її викупу у поміщика. М. Судієнко стверджував, що це буде вигідним для обох сторін – поміщикам дасть кошти для ведення господарства, а селянам – особисту свободу та скасування повинностей⁴⁰. Варто зазначити, що цю точку зору поділяла ліберальна частина членів Комітету – Г. Галаган, В. Тарновський, А. Лизогуб та інші.

Наприкінці 1850-х рр. здоров'я М. Судієнка значно погіршилось. Особливо турбувала катаракта на лівому оці⁴¹. Втім, навіть лікування за кордоном, куди він вирушив у 1860 р., не принесло бажаних результатів, і наприкінці життя дослідник повністю осліп. Його товариш і наступник на посаді голови Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів М. Юзефович згадував, що М. Судієнко “переносил с удивительным мужеством этот тяжкий недуг для человека, привыкшего проводить большую часть времени в чтении”⁴².

В останні роки життя дослідник відійшов від громадської діяльності та зосередився на колекціонуванні й археографічному опрацюванні історичних джерел. До того ж, він співпрацював з науковими товариствами, зокрема, з Московським товариством історії і старожитностей, якому “из собранных ним рукописей немало сообщил”⁴³. Слід зазначити, що М. Судієнко був власником унікального зібрання пам'яток старовини та історичної бібліотеки, яка, за свідченням М. Юзефовича, належала “к лучшим частным книгохранилищам” і налічувала не менше 7 тисяч томів⁴⁴. Після смерті М. Судієнка у 1871 р. його бібліотеку та архів успадкував старший з трьох синів – Йосип Михайлович⁴⁵.

Значну частину колекції М. Судієнка (до 100 найменувань) згідно з його заповітом у 1894 р. передали до бібліотеки Київського університету св. Володимира (нині – зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського)⁴⁶. Серед рукописів та рукописних збірників – кілька списків літописів Г. Грабянки та Самовидця, рукописи із зібрання Г. Полетики, копії законодавчих актів з історії України, збірники релігійного змісту та інші пам'ятки XVII–XIX ст.⁴⁷

Деякі матеріали із зібрання М. Судієнка, зокрема, три царські грамоти другої половини XVII ст., літографія із зображенням Й. Судієнка, а також “предметы старины и искусства” на початку XX ст. були передані його онуком Є. Судієнком до Чернігівської губернської вченої архівної комісії⁴⁸. Частина старожитностей у 1920 р. потрапила до Новгород-Сіверського краєзнавчого музею⁴⁹.

Діяльність М. Судієнка як благодійника, дослідника та громадського діяча заслуговує на поглиблене вивчення з огляду на його активну життєву позицію та внесок у розвиток історичної науки, архівної справи, археографії, джерелознавства, поширення освіти на Чернігово-Сіверщині.

¹ Морозова А. Черниговские приятели Пушкина // Черниговский полдень. – 1999. – 20 мая. – С. 13; Федір-ко О.А. М.І. Судієнко – археограф України середини XIX ст. // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. – К.; Новгород-Сіверський, 1998. – С. 15.

² Федір-ко О.А. М.І. Судієнко – археограф України середини XIX ст. ... – С. 15; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. II. – Ч. 6. – С. 193.

³ Добровольский П.М. Описание исторического музея Черниговской губернской архивной комиссии. Часть 2 // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1905. – Вып. 6. – С. 121.

⁴ Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії. – Чернігів, 1999. – С. 109.

⁵ [Судієнко М.] // Черниговский историко-археологический отрывной календарь. – Чернигов, 1906. – С. 172.

⁶ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства... – С. 121–122; [Судієнко М.] // Черниговский историко-археологический отрывной календарь... – С. 172, 178.

⁷ Морозова А. Черниговские приятели Пушкина... – С. 13.

⁸ Федір-ко О.А. М.І. Судієнко – археограф України середини XIX ст. ... – С. 14–24.

⁹ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства... – С. 193; Оглоблин О. Люди Старої України. – Острог; Нью-Йорк, 2000. – С. 164.

¹⁰ Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії... – С. 109; Добровольский П.М. Описание исторического музея Черниговской губернской архивной комиссии... – С. 122.

¹¹ Терлецький В. Сторінки життєпису Костянтина Ушинського (до 175-річчя від дня народження) // Сіверянський

літопис. – 1998. – № 1. – С. 33–34.

¹² Доманський В. “До тебе могу звернутися відверто...” // Деснянська правда. – 1987. – 10 лютого; Федірко О.А. М.Й. Судієнко – археограф України середини XIX ст. ... – С. 16–17.

¹³ Терлецький В. “Бачив уві сні Новгород-Сіверський...” (новгород-сіверське коло знайомих оточення Шевченка) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2–3. – С. 8–9.

¹⁴ Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов. 1843–1893. – К., 1893. – С. 67.

¹⁵ Там само. – С. 67.

¹⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1888. – Т. I: Полк Стародубский. – С. IV; Риневич В. Джерелознавчі аспекти наукової діяльності О.М. Лазаревського на Лівобережній Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 43–57.

¹⁷ Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира. – К., 1910. – С. 26.

¹⁸ Там само. – С. 68–69.

¹⁹ Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – Спр. 6050. – Арк. 1.

²⁰ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6042. – Арк. 1зв.

²¹ Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов... – С. 74–76; Федірко О.А. М.Й. Судієнко – археограф України середини XIX ст. ... – С. 20–21.

²² Там само. – С. 76–78.

²³ Там само. – С. 79–81.

²⁴ Там само. – С. 81.

²⁵ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6042. – Арк. 1; Спр. 6043. – Арк. 1.

²⁶ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6044. – Арк. 1–1зв.

²⁷ Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов... – С. 82.

²⁸ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851.

²⁹ Петrenchенко І. Нові відомості з історії створення праці О.Ф. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” // Сіверянський літопис. – 1999. – № 3. – С. 115; її ж. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 68.

³⁰ Бережков М. А.Ф. Шафонский и его труд “Черниговского наместничества топографическое описание”. – Нежин, 1910. – С. 16.

³¹ Там само. – С. 17.

³² ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Оп. 1. – Спр. 185(58).

³³ Русов А. Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, б.д. – Вып. 2. – С. 49–63.

³⁴ Ефименко П. Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 196.

³⁵ [Судиенко М.] Предисловие // Материалы для Отечественной истории. В 2 т. – Т. 1. – К., 1853. – С. IV.

³⁶ Материалы для Отечественной истории. В 2 т. – Т. 1. – К., 1853.

³⁷ Герасименко Н.О. Подвижник історичної науки О.М. Лазаревський // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 18; Ковальчук О. Постать гетьмана Д. Апостола в світлі різних історичних підходів (народження історіографії) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2–3. – С. 69–70.

³⁸ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6048. – Арк. 1–1зв.

³⁹ Левицкий О.И. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов... – С. 82.

⁴⁰ Половец В., Тимошенко А. Григорій Петрович Галаган (1819–1888 рр.) (до 180-річчя від дня народження) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 65.

⁴¹ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 6049. – Арк. 1.

⁴² Памяти М.О. Судієнка // Киевская старина. – 1901. – № 9. – С. 85.

⁴³ Там само. – С. 84.

⁴⁴ Там само. – С. 84; Воїнов С. Новгород-Сіверський: Нариси історії... – С. 108.

⁴⁵ [Судиенко М.] // Черниговский историко-археологический отрывной календарь... – С. 172.

⁴⁶ Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира... – С. 1.

⁴⁷ Докладніше див.: Маслов С.И. Обзор рукописей библиотеки Императорского университета св. Владимира. – К., 1910.

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 968. – Арк. 1; Добровольський П.М. Описание исторического музея Черниговской губернии архивной комиссии... – С. 121; Три царские грамоты XVII века из собрания Е.А. Судієнка // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1911. – Вып. 8. – С. 106.

⁴⁹ Федірко А. Михайло Судієнко – збирач пам’яток минулого // Чернігівщина краєзнавча: Календар. – К., 2004. – С. 104.